

TWEEHONDERD JAAR THEODOOR CANNEEL (1817 – 1892)

Harko Vande Loock

Op acht november 2017 was het exact tweehonderd jaar geleden dat Theodoor Joseph Canneel (afb. 1) in Gent werd geboren. Zoon van een drukkersgast, begenadigd schilder, echtgenoot van Clémence Eeman, directeur van de Gentse Academie, vader van drie, nauw betrokken in het Gentse cultuurleven, ijveraar van de prille monumentenzorg. En vooral, ontwerper van monumentale muurschilderingen. Meer dan genoeg redenen om wat langer stil te blijven staan bij deze schier vergeten kunstenaar.

Afb. 1. Theodoor Canneel (Uit: Claeys, P., *Les expositions d'art à Gand 1792-1892. Essai historique*, Gent, 1892, p. 81).

‘Jeugdigen artist’

Vader Joseph Canneel (1783–1854) werkte bij de drukker-uitgever De Buscher. Theodoor Joseph trad aanvankelijk in de voetsporen van zijn vader. Op

dertienjarige leeftijd stond hij ingeschreven als typograaf. Ondertussen volgde hij ook les aan de Gentse Academie (1). Op de ‘Tentoonstelling van Schilderyen door de vereenigde Maetschappijen der Kunst vrienden en der Koninklyke Societeit van Schoone Kunsten’ van 1837 stelt hij voor de eerste keer tentoon. Zijn ‘De Tappers-zoon’ valt op. Dr. Spyers, voorzitter van de Koninklijke Maatschappij van Schone Kunsten en Letteren, schreef een lovende recensie over de jonge man ‘die de weinige oogenblikken van uitspanning in gezelschap van letterkundigen doorbrengt, en die, wy durven het stout voorspellen, eens tot eer onzer stad zal strekken’ (2).

Hij laat de drukkerij achter zich en kiest voor een carrière in de beeldende kunsten. In het Salon van 1838 toont hij een nieuw stuk: ‘Impuissance’ (3). Aan de academie zijn het vooral Henri Vander Haert en Van Hanselaere die op hem grote invloed uitoefenen. Hij schildert heel wat werken en neemt deel aan tentoonstellingen in binnen- en buitenland. In het MSK moet je zeker eens gaan kijken naar ‘Karel V en Johanna vander Gheenst’ uit 1841 en zijn ‘Zelfportret’. Zijn veelzijdigheid als kunstenaar bewijst zijn ontwerp voor het grafmonument voor Jan Frans Willems op het Campo Santo in Sint-Amandsberg. Het ontwerp werd uitgevoerd door architect Louis Auguste Serrure (4).

In 1843 wordt hij benoemd tot leraar tekenkunst aan de Gentse Academie. In 1844 komt daar ook ‘tekenen naar de klassieken’ bij, in 1846 waarnemingstekenen. In 1850 volgt hij Jean-François Portaels op als directeur van de afdeling Tekenkunst. ‘Hij onderscheidde zich bijzonder als bestuurder, meer dan als baanbreker voor een vernieuwende kunststrekking’ (5). Naast getalenteerd schilder ontplooit hij zich als bekwaam bestuurder en kunstpedagoog. Hij wordt pleitbezorger van een verdere uitbouw en ontwikkeling van het kunstonderwijs.

Academiedirecteur

Canneel had meer de organisatiegeest van zijn oud-bestuurder Van der Haer. Hij was eveneens sterk academisch aangelegd en verwachtte alles van een degelijk georganiseerde inrichting, met praktisch gemeenschappelijk onderwijs (6). ‘Zijn organisatorische gaven kwamen vooral aan het licht, wanneer hij tot directeur der instelling werd aangesteld in 1850, evenals in zijn grote bedrijvigheid als lid van de verbeteringsraad der tekenkunst, gesticht in 1859’ (7), ook bekend als de verbeteringsraad voor het onderwijs der beeldende kunsten bij de Belgische Academie (8).

In 1869 krijgt hij een benoeming als inspecteur voor de academies en teken-scholen in ‘de beide Vlaanders’ (9). In de provincies Oost- en West-Vlaan-deren gaat hij op bezoek bij de kunstscholen, hij bestudeert hun werking, hun curriculum, hun ‘bedrijfsvoering’. In het eindrapport van zijn inspectieronde beschreef hij de gunstige invloed van de artistieke opleiding op het individu-eel en maatschappelijk welzijn (10). Wanneer hij fungeert als jurylid voor de laatstejaars nijverheidstekenen formuleert hij allerlei aanwijzingen om het niveau op te krikken (11). In 1869 is hij afgevaardigde en ‘ere-vicevoorzitter’ van het bureau op een internationaal congres over de industriële toepassingen van de beeldende kunsten (12). Het congres formuleert aanbevelingen die zelfs vandaag nog actueel zijn: verplicht tekenonderricht in de basisschool, ontwikkeling van de kunstzin op vroege leeftijd door bezoek aan musea en tentoonstellingen van tekenkunst in alle steden en dorpen (13).

Welbespraakte netwerker

Als kunstenaar en directeur van Academie participeerde hij ten volle aan het cultuurleven in de stad. Hij was ook enthousiast zanger. Als er in 1838 in het atelier van kunstschilder Jan Lammens een koor, Orpheus, wordt opgericht, fungeert Canneel meteen als voorzitter (23). Hij was een echte netwerker. Zijn naam duikt zowat overal op. ‘Canneel sprak en schreef gemakkelijk en nam in Vlaamse cultuurgenootschappen dikwijls het woord’ (14). Zo was hij secretaris van het Kunstgenootschap en van 1851 tot 1861 bestuurslid van het Wil-lemfsfonds (15). In 1842 fungeert hij reeds als secretaris voor de afdeling Beeldende Kunsten van de Koninklijke Maatschappij voor Schone Kunsten en Letteren (16), in 1868 wordt hij ondervoorzitter (17), in 1869 voorzitter (18). Als de Stad Gent in 1847 een adviescommissie opricht om het kunstaankoop-beleid vorm te geven, is hij er uiteraard bij (19). Canneel is een veelgevraagd jurylid voor wedstrijden en Salons en bij de inrichting van een overzichtsten-toonstelling naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van de onafhankelijk-heid, zetelt hij in de leidinggevende commissie.

Ook in de opkomende monumentenzorg laat hij zich niet onbetuigd. Als de sloophamer dreigt voor de dominicanenkerk (om de brede Jacobijnenstraat te verwezenlijken), neemt hij het voortouw om het gebouw en zijn stijlelemen-ten te inventariseren (20). In 1863 wordt hij benoemd tot corresponderend lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten (21). Hij was trouwens vurig pleitbezorger van een grotere lokale verankering van de monumenten-zorg. Ook het planmatig onderzoek van de gotische elementen in de Bijloke kan op zijn inzicht rekenen (22).

‘Droom by den fieren Tiberstroom’

Theodoor Canneel was geen enge provinciaal. Hij ondernam studiereizen en verbleef in Frankrijk, Italië en Duitsland. In april 1848 vertrok hij op studiereis naar Italië.

Eerste halte, Parijs. Daar ontmoet hij Joseph Stallaert (1825-1903). Die geeft een mooie beschrijving van Theodoor-Joseph. ‘Pendant trois années de voyages et de relations intimes avec lui, Canneel se révéla ce qu’il était réellement: intelligent, profondément érudit, ami fidèle et sûr. Il était doux et ferme en même temps, d’une bienveillance parfaite; il possédait les qualités les plus délicates et inspirait l’estime et la sympathie à tous ceux qui étaient en rapport avec lui.’ (25). Door het uitbreken van de revolutie moesten ze Parijs voortijdig weer verlaten. Via Turijn, Genua, Pisa en Firenze kwamen ze op 22 mei aan in Rome. Plannen om verder door te reizen naar Griekenland moesten ze opgeven (26). In Rome treffen ze nog Belgische kunstenaars aan, Canneel weet er een hechte groep van te maken (27).

We wisten reeds dat Canneel muzikaal was, maar in Rome zet hij met componist François-Auguste Gevaert (1828-1908) een koortje op. (28). Het was niet louter een plezierreisje. ‘Pas un coin historique ni intéressant ne lui échappa (...) c’est grace à l’influence de ces belles créations de l’école italienne qu’il conçut dès lors le project de se livrer à la peinture monumentale dans son pays’ (29). In 1850 nam Canneel afscheid van Rome, hij maakte een toer langs Napels en bezocht de opgravingen in Pompei en Herculaneum. Met een gevuld schetsboek trok hij naar België terug (30).

In het voorjaar van 1865 gaat hij op studiereis naar Duitsland. Canneel schrijft in een brief op 19 januari 1865 dat hij de reis onderneemt voor de studie van de meest recente kunstwerken die de meest beroemde monumenten in dat land decoreren (31).

‘De naakte wanden waren tot dan sprakeloos gebleven’

Theodoor-Joseph Canneel wordt vandaag vooral herinnerd als ontwerper en uitvoerder van monumentale muurschilderingen. In het midden van de negentiende eeuw maakte deze kunstvorm een steile opgang. Grootse, monumentale schilderingen rechtstreeks aangebracht op grote muren van grootse publieke gebouwen spraken erg tot de romantische verbeelding. In deze periode ontdekten men opnieuw hoe kleurrijk de middeleeuwen wel niet waren. Canneel is zelf vanuit zijn interesse in monumentenzorg betrokken bij de bestudering

Boven het altaar zit Christus, de armen uitgestrekt. Nog hoger zweven twee engelen met in hun handen een wimpel met de woorden ‘Komt tot Mij, gij allen die bezwaard en beladen zijn, en Ik zal u verkwikken’. Bij de troon knielen biddende engelen. Op de zijmuren, tussen de glasramen, zijn de twaalf apostelen afgebeeld. In hun kielzog volgt een indrukwekkende reeks heiligen (afb. 2): de heilige Bruno, Bavo, Antonius Abt, Franciscus van Assisi, Dominicus Guzman, Bernardus van Clairvaux en Benedictus, Theodorus, Joris en Sebastiaan, Ludovicus, Karel de Grote en Eduardus, Elisabeth van Hongarije, Helena en Clothilde, Juliana van Mont Cornillon, Coleta, Godelieve, Gudula en Pharaildis. In de eigen woorden van Canneel: ‘une longue procession, composée de tous les Saints de la hiérarchie céleste, se rendant à l’adoration du Saint-Sacrement’ (34). De inhuldiging van de schilderijen viel samen met de opening van het Salon op zondag 22 juni 1862 (35). Het project wordt een groot succes. De reputatie als muurschilder is gemaakt (36).

Een decoratief geheel in Burst

In 1864 ging Theodoor Canneel aan het werk in de Sint-Martinuskerk van Burst. Deze landelijke gemeente liet Louis Minard een nieuwe, neogotische kerk bouwen (37). De eerste steen werd gelegd op 19 april 1852 en op 8 oktober 1855 werd de kerk plechtig ingewijd (38). Theodoor Canneel beschrijft het zo: ‘Alleen de naakte wanden waren tot dan sprakeloos gebleven, en wachten op het penseel des schilders om de gelovigen de bestemming van Godes huis te herinneren’ (39).

Uiteraard was het thema voor de schilderijen het leven van patroonheilige Martinus van Tours, met centraal de Heilige te paard, die zijn mantel deelt. Voor de werken in Burst werd Canneel bijgestaan door zijn voormalige leerlingen Jules De Keghel, Felix Metdepenningen en Vital Sterck (40). ‘Heden vertoont de kerk van het nederige Burst een decoratief geheel waarvan tot nu nog weinig kerkgebouwen in België een voorbeeld opleveren’ (41).

Het vergeten Institut Lousbergs

Tussendoor heeft Canneel schilderijen aangebracht in het pas opgerichte ‘Institut Lousbergs’. Textielbaron Ferdinand Lousbergs liet bij zijn overlijden in 1859 de som van 400.000 frank na voor de bouw van een tehuis voor gepensioneerde of ‘verminkte’ arbeiders. Met dat geld werd door stadsarchitect Pauli een complex opgetrokken aan de huidige Ferdinand Lousbergskaai. Het werd in 1865 in gebruik genomen. Op een gouden achtergrond troont de

Christus-Vertrooster, gezeten op de Hemelse Troon, met aan weerszijden een verminkte. Door een gebrek aan zorg en een 'restauratie' in 1936 is van de schildering vandaag de dag niet veel meer te zien (42).

Sint-Anna, kroon op het werk

In 1853 was men in de nieuwe Gentse wijk rond het Zuidstation begonnen met de bouw van een grote en monumentale parochiekerk. Stadsarchitect Roelandt en diens opvolger Van Hoecke trokken een eenbeukige kerk op, die plaats kon bieden aan meer dan 1000 gelovigen. De eclectische Rundbogenstil van het gebouw leende zich uitstekend voor monumentale schilderwerken. Op 24 april 1863 wordt Theodoor Canneel door de kerkfabriek van Sint-Anna aangezocht om de nieuwe parochiekerk van schilderijen te voorzien. Begin 1865 is het voorbereidende werk klaar en kan Canneel beginnen met de bin-

Afb. 3. Volledig beschilderd interieur van de Sint-Annakerk.

nendecoratie. De schilderwerken in Sint-Anna zullen duren tot na zijn overlijden. Het werk was dan ook immens (afb. 3). Zo maar eventjes 4000 m² te beschilderen oppervlakte stonden klaar (43).

Voor het eenbeukige schip heeft Canneel gewerkt met het thema ‘Het mysterie der menswording Christi, werd door Gods almogende voorzienigheid in de heilige Anna voorbereid’. Helemaal vooraan, in de apsis, zien we moeder Anna met aan haar linkerkant, nicht Elisabeth, haar man Zacharias en hun zoon Johannes de Doper en aan de rechterkant Maria, Joachim en Joseph. Door de halfronde vorm voelen we ons allen verbonden met de Heilige Familie. Bovenaan, in een halfboog God de Vader en Christus in een medaillon, en de aartsengelen Michael en Gabriël. De begeleidende opschriften in het koor zijn in het Latijn, in de rest van de kerk gebruikt Canneel het Nederlands.

Het thema gaat verder: ‘Het bloedige offer welk de Zaligmaker had te volbrengen, was door de val des eersten mens in het Paradijs noodzakelijk geworden’. Aan de ene kant van het schip zien we de zondeval, met aan de overkant de Kruisdood. ‘De belofte des Eeuwigen bij Adams veroordeling gedaan werd, in de opvolgende tijden, in het heilig Schrift door de mond der profeten staande gehouden.’ De volgenden in de reeks zijn de profeten, eerst de vier zogenaamde grote profeten, gevolgd door de twaalf kleine. De reeks wordt vervolledigd met de bijbelse figuren David, Mozes, Jakob, Noach, Salomo, Aaron, Abraham en Adam. Verder: ‘De wereld heeft de goede tijding gehoord, het Evangelie wordt verkondigd’, de evangelisten dus. Met in hun kielzog de apostelen. Aan de achterzijde van het schip zien we de werkelijk monumentale uitbeelding van de Intocht in Jeruzalem.

De zijkapellen zijn beschilderd volgens een schema, onderaan ‘wandtapijten’, met ‘plooien in de stof’ en grote ‘nagels’. Het onderste register is voorbehouden voor de heilige aan wie de kapel is toegewijd. Het bovenste register toont ‘aanverwante, soortgelijke’ heiligen. De eerste zijkapel aan de Oostzijde is toegewijd aan Onze-Lieve-Vrouw. Onderaan zien we de Moeder Gods in verschillende ‘gedaanten’: Maria-Boodschap, de Visitatie, Sedes Sapientiae (zetel van kennis) en de Tenhemelopneming. Het volgende register toont de verwanten, stuk voor stuk sterke vrouwen uit het Oude Testament: Deborah, Jaël en Judith, gevolgd door koningin Ester.

Na de kapel van de moeder, het altaar van de heilige Jozef. Het eerste schilderij geeft de toon aan, de Heilige Familie. Daarnaast verschijnt de engel aan Jozef om hen te waarschuwen, en op te dragen te vluchten. Op het volgende tafereel: de rust op de vlucht naar Egypte en tenslotte de dood van Jozef. De

bovenste reeks toont heilige aartsvaders: Jozef, zoon van Jacob, Jacob, Rachel en Benjamin.

Het volgende altaar is voor de heilige Barbara. We krijgen te zien: het dispuut met stadsprefect Martianus, Christus verschijnt in de gevangenis, Barbara krijgt onderricht van Valentinus. De bovenste reeks toont andere heilige martelaressen Godelieve, Agnes, Ursula en Cecilia.

Aan de overkant, aan de westzijde, is het eerste zijaltaar opgedragen aan de Heiligen Helena en Margaretha. De onderste reeks staat in het teken van het Kruis: het offer van Abel, het offer van Melchizedek, het offer van Abraham en tenslotte de Piëta (met de overleden Christus). Bovenaan de heiligen Margaretha en Augustinus, Constantinus en Helena.

De volgende zijkapel is opgedragen aan Sint-Anna zelf. In het onderste register zien we taferelen uit haar leven: de ontmoeting van Anna en Joachim, de verschijning van de engel aan Joachim, de verschijning van de Engel aan Anna, en tenslotte de Heilige Familie: Joachim, Anna en Maria. Bovenaan krijgen we andere ‘jonge ouders op leeftijd’: Anna van Efraïm en Elcana, Abraham en Sara.

Dan is het de beurt aan het altaar van de Gentse pestheilige Macharius. Onderaan zien we zijn intrede in de Sint-Baafsabdij, zijn visioen, Macharius en de Gentse pestlijders en zijn dood. Boven staat hij afgebeeld naast Bavo, Lieven en Amandus.

De laatste kapel is die van de Heilige Catharina, in het onderste register episodes uit het leven van Catharina van Alexandrië, Catharina voor keizer Maxentius, in discussie met de filosofen van Alexandrië en de troostende engel. Boven zien we naamgenoten: Catharina van Bologna, Catharina van Genua, Catharina van Siena en Catharina van Zweden.

In december 1887 sprak schepen Paul Voituron lovende woorden: ‘De muurschilderingen van Ste-Anna dragen den stempel van eene meesterhand; wanneer zij afgewerkt zullen zijn, zullen wij eene eenige kerk bezitten; wel bestaan er geschilderde tempels, doch geene gelijk deze, waar de tafereelen volgens een vooraf gemaakt plan uitgevoerd de hoofdgedachte ontwikkelen in hunne gansche reeks. Deze kerk zal stellig den kunstroem van Gent nog meer luister bijzetten’(44).

Op 16 mei 1892 overlijdt Theodoor Canneel. In de Sint-Annakerk bleven er nog drie onafgewerkte kapellen over, namelijk de vierde en vijfde kapel links en de vijfde rechts: de kapel van Sint-Philomena, de Doopkapel en de Passiekapel. Een Gentse krant schreef in de necrologie ‘Het lijfstuk van den

overledene is en blijft zijne muurschildering der Sint-Annakerk alhier, ongelukkiglijk nog onvoltooid' (45). Verschillende oud-leerlingen bieden zich aan om het project te voleindigen, George Minne, Vital Sterck en Theophile Lybaert. In november 1892 wordt de knoop doorgemaakt, de opdracht is voor Theophile Lybaert (1848-1927). Die slaagt erin om de stijl van zijn leermeester perfect na te volgen. De werken gaan vlot, de kapel van Sint-Philomena is klaar in december 1894. De passiekapel wordt beëindigd april 1895. De schilderwerken eindigen in januari 1896, dan is ook de Doopkapel afgewerkt. Zondag 19 april 1896 werden de muurschilderingen plechtig ingehuldigd (46).

Faam

Het overlijden van Canneel ging niet onopgemerkt voorbij. Zowat alle kranten publiceerden een necrologie. De begrafenisdienst in de kerk van Sint-Elisabeth, gevolgd door de teraardebestelling in de Westerbegraafplaats, wordt druk bijgewoond (47). Het Salon van 1892 besteedde bijzondere aandacht aan de overleden Canneel. In het Aulagebouw van de universiteit werd een aparte tentoonstelling ingericht met enkele van zijn werken. Minister van binnenlandse zaken Jules de Burlet bezocht niet alleen het Salon en de Canneel-tentoonstelling, hij bezichtigde ook de Sint-Annakerk (48). Koning Leopold II wisselde tijdens zijn bezoek aan het Salon op 7 oktober ook enkele woorden met de dochter van Théodore Canneel. Hij condoleerde haar en verontschuldigde zich dat hij de aparte tentoonstelling niet kon bezoeken (49). We eindigen met een treffende beschrijving uit 1874: 'Hij heeft zijne eigene ingevingen gevolgd; want men vindt in zijn werk niets wat het kenmerk draagt van welke hoegenaamde school, of van eenige hoegenaamde individualiteit. In zijn werk schijnt hij meer denker dan schilder te zijn, en daarover moeten wij hem erkentelijk zijn in eenen tijd en in een land, waarin de gedachte zeldzaam is. Bij het beschouwen dier fresco's is men ontroerd en getroffen, en een kunstenaar, die tot het hart en het gevoel kan spreken, heeft het verhevenste doel der kunst bereikt. Die weinige regelen zullen volstaan om de nieuwsgierigheid aan te prikkelen en meer dan één kunstvriend den weg naar Sint-Annakerk te doen nemen, om zich met eigene oogen te overtuigen, dat den heer Canneel geen overdreven lof wordt toegezwaaid.' (50)

Met dank aan Christiane Van Winckel.
Voor mijn liefste papa, Dirk Vande Loock (1953 – 2017),
onlosmakelijk verbonden met de Sint-Annakerk.

Noten

1. *Jubelkrans van Joseph Canneel, sinds 50 jaren ter drukkerij van de heeren De Busscher Vader en Zonen, te Brugge en te Gent. Thans Meesterknecht in deze Drukkerij*, Gent, 1850, p. 9.
2. Spyers, F.A., Tentoonstelling van schilderyen op het stadhuis, den 26 November 1837 geopend. In: *Bijdragen der Gazette van Gend voor Letteren, Kunsten en wetenschappen*, Gent, 1837, p. 114.
3. XVIIe Salon de Gand. 1792-1838. *Notice des productions...*, Gent, 1838, p. 48.
4. de Saint-Genois, J., 1863, Verslag over de werkzaamheden der Commissie gelast met het oprigten van het gedenkteeken voor J.F. Willems. In: *Gedenkzuil aen J.-F. Willems toegewyd*, Gent, p. 33.
5. De Wilde, G.A., 1941, *Geschiedenis onzer Academiën van Beeldende Kunsten*, Davidsfonds, p. 156.
6. De Wilde, G.A., 1941, p. 150-151.
7. De Wilde, G.A., 1941, p. 151.
8. De Eendragt, 1863, 8 maart, p. 72.
9. *Ministère de l'Interieur, 1874, Enseignement des Arts du Dessin. Rapports des délégués chargés par le gouvernement de l'inspection des Académies des Beaux-Arts et des écoles du dessin du Royaume de Belgique*, Brussel, p. XXIII.
10. 'La divulgation dans les masses des connaissances que procure l'étude des arts du dessin est, en ce moment, l'objet de la sollicitude de tous ceux qui s'occupent de rechercher les moyens propres à augmenter la prospérité publique, dans les différents Etats européens. Je puis donc me dispenser de m'étendre sur ce sujet pour établir une fois de plus une vérité qui n'a plus besoin d'être démontrée: l'influence qu'exerce l'éducation artistique d'un peuple sur un grand nombre des manifestations de sa vie collective et individuelle' (Canneel, T., 1869, Rapport présenté à M. Le Ministre de l'Intérieur, in: *Ministère de l'Interieur, 1874*, p. 87-88).
11. *Verslag van het Bestuur en den Toestand der zaken van de Stad Gent*, 4 oktober 1869, Gent, p. 78.
12. *Journal des Beaux-Arts*, 1869, 15 okt., p. 151.
13. *Journal of the Society of Arts*, 1869, 10 dec., p. 72.
14. De Wilde, G.A., 1941, p. 156.
15. *Jaarboek van het Willemsfonds*, 1875, p. 122.
16. De Busscher, E., 1845, Précis historique de la Société royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand, in: *Annales de la Société royale des beaux-arts et de littérature de Gand*, deel 1, Gent.
17. *Verslag van het Bestuur en den Toestand der zaken van de Stad Gent*, 8 okt. 1868, Gent, 1868, p. 98.
18. *Verslag van het Bestuur (...)*, 4 okt. 1869, Gent, 1869, p. 93.
19. Van Loocke, A.S., 2015, *La Société royale pour l'Encouragement des Beaux-Arts dans la ville de Gand en de Gentse Salons (1853-1913)*, onuitgegeven masterproef, UGent, p. 82.

20. *Journal des Beaux-Arts*, 1860, 30 april, p. 64.
21. *Journal des Beaux-Arts*, 1863, 30 sept., p. 145.
22. *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*, 1898, Brussel, p. 305.
23. Hoste, L., 1992, Gezelschapsleven te Gent in de 19de begin 20ste eeuw (vervolg). In: *Ghendtsche Tydinghen*, p. 219.
24. *De Vlaamsche School*. 1856, Jaargang 2. J.-E. Buschmann, Antwerpen, p. 16.
25. Stallaert, J., 1894, Notice sur Théodore-Joseph Canneel, in: *Annuaire de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, Brussel, p. 303.
26. Du Jardin, J., 1898, *La Renaissance du XIXe siècle. L'Ecole de 1830 et les peintres contemporains*, Brussel, p. 103.
27. 'A cette époque, se trouvaient à Rome plusieurs artistes belges: ils se voyaient peu; Canneel, par sa bienveillance et son caractère conciliant, parvint à former une petite colonie belge dont tous les membres étaient heureux de se rencontrer journellement et vivaient étroitement unis. Non seulement ces artistes se réunissaient tous les jours, mais l'union fraternelle qui régnait entre eux était telle que si, au repas du midi, l'un d'eux n'était pas présent, on allait immédiatement s'informer de la cause de son absence.' (Stallaert, J., 1894, p. 303).
28. 'A l'arrivée d'un artiste belge ou à l'occasion du départ de l'un d'eux, on organisait une petite fête; on se groupait alors autour de la table au milieu de laquelle se trouvait un barillet de Frascati ou de Velletri; on parlait de ses occupations de la journée, des visites dans les musées, des études faites; on discutait des question d'art, on s'entretenait du pays natal. Souvent Canneel prenait sa guitare et nous chantait quelque chanson italienne ou flamande. Alors la joie, l'effusion des coeurs était complète. Il n'est personne de ceux qui composaient ce groupe d'artistes qui ne se rappelle avec bonheur ce temps heureux.' (Stallaert, J., 1894, p. 304).
29. Stallaert, J., 1894, p. 306.
30. Stallaert, J., 1894, p. 307.
31. Rijksarchief Gent (RAG), Sint-Annakerk Gent, M.A., K.F., Briefwisseling Canneel, 1865, 19/01/1865.
32. Bergmans, A., 1998, *Middeleeuwse Muurschilderingen in de 19de eeuw*, Leuven, p. 25.
33. RAG, Sint-Salvatorkerk Gent, M.A., K.F., brief stad Gent aan Kerkfabriek Sint-Salvator, 20 mei 1857.
34. Brief van Theodoor Canneel aan Kervyn de Volkaersbeke, 16 augustus 1857, gepubliceerd in Kervyn de Volkaersbeke, *Les Eglises de Gand*, deel 2, Gent, 1858, p. 269.
35. 'Op den zelfden dag werden de muurschilderingen in Heilig Kerstkerk, op eene voortreffelijke en zijnen roem allenzins waardige wijze, door den heer Canneel, professor-bestuurder bij onze Akademie, uitgevoerd, ingehuldigd. Al de moeilijkheden, welke de staat der kerkmuren den kunstoeffenaar aanboden, zijn met verbazende schrandereheid door hem overwonnen.' (*De Eendragt*, 1862, 29 juni, p. 104).
36. In de Gentse gemeenteraad wordt een brief voorgelezen van de gouverneur, met onder meer volgende passage: 'De koninklijke Commissie van Gedenkbouwen verklaart dat de drieënvijftig beeltenissen, de veertien verdeelingen van het choor vervullende, en leeraren en Belgische heiligen verbeeldende, met veel talent zijn uitgevoerd, en dat de kunstoeffenaar verdient, niet vergeten te worden bij de latere bestellingen die het Staatsbestuur in het geval

- zal zijn te doen.' gemaakt (*De Eendragt*, 1861, 29 dec., p. 51).
37. 'Burst is een aangenaam gelegen gemeente in het schone Land van Aalst. Alhoewel zijn bevolking slechts tot ongeveer 800 inwoners beloopt, mag de gemeente zich roemen een tempel te hebben opgericht van een belangrijkheid die men geenszins verwacht van zulke nederige plaats van te treffen' (Canneel, Th.-J., 1874, *Verklaring der onderwerpen voorgesteld in de muurschilderingen uitgevoerd in de parochiale kerk der gemeente Burst*, Gent, p. 3).
  38. Bavay, L., 1985, Bijdrage tot de parochiegeschiedenis van Burst. De Neogotische Sint-Martinuskerk. In: *Mededelingen van de Heemkundige Kring van Erpe-Mere*, 3, p. 51.
  39. Canneel, Th.-J., 1874, p. 6.
  40. Canneel, Th.-J., 1874, p. 10.
  41. Canneel, Th.-J., 1874, p. 6.
  42. Roelandts, O., 1937, *Les peintres décorateurs belges décédés depuis 1830*, Brussel, p. 67.
  43. Voor alle details betreffende de bouw en aankleding: Vande Loock, H., *De Sint-Annaparochie in de negentiende eeuw. Uitbouw van een materiële infrastructuur, onuitgegeven scriptie*, UGent, 2004. Een geïllustreerde beschrijving bij Suys, A., 1996, *De Sint-Annakerk te Gent*, Gent, Provincie Oost-Vlaanderen, pp. 72. Deze en volgende citaten: Canneel, Th. J. 1891, *Verklaring der onderwerpen voorgesteld in de muurschilderingen uitgevoerd in de parochiale kerk van St-Anna*, Gent,
  44. *Volksbelang*, 25 april 1896 p. 2.
  45. Stallaert, J., 1894, p. 301.
  46. *Volksbelang*, 1896, 25 april, p. 2.
  47. *Het Belfort*, jg. 7, deel 1, p. 432.
  48. Bertin, L., 2015, *Het Salon van Gent in 1892: een reconstructie*, scriptie masterproef, UGent, p. 36.
  49. Bertin, L., 2015, p. 44.
  50. *De Eendracht*, 1874, 11 jan., p. 56.